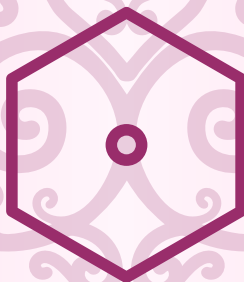
 УЧАСТНИК КОНКУРСА
ПРЕЗИДЕНТСКОГО
ФОНДА КУЛЬТУРНЫХ
ИНИЦИАТИВ

ОПУМЬУ ЫӢ ОПОЦХОТО

Олунньу ый олугун олонхото - таптаһыны
ойуулааһын киирэр.

Таптаһы олонхо биир кэрэхсэбиллээх өттө.

Ядрихинская Прокопий Прокопьевич – Бэдьээлэ
«Дьырыбына Дьырылыатта Кыыс бухатыр»
олонхотуттан Таптаһы ойуулааһына сурулунна.

Олонхолорго киһи үөскээһинэ икки төрүттээх: Үөһээ Дойдуга үөскээһин, Орто Дойдуга үөскээһин. Билим этэринэн, удьуор киһиттэн киһиэхэ бэриллэр. Бу удьуор төрдө хаһан, ханна үөскээбитэ биллибэт. Оттон олонхолорго хайыстаһытына, киһи бастакы төрдө биллэр—Үрүн Айыы Тойон киһини айбыт. Бу айыллыбыт дьон аналларын билиилэрэ эрэ уратылаһар. Үөһээ Дойдуга үөскээбит, төрөөбүт бухатырдар аналларын үчүгэйдик билэллэр, Орто Дойдуга үөскээбит, төрөөбүт бухатырдар аналларын үксүгэр кимтэн эмэ ыйытан билэллэр. Эмиэ удьуор диэн боппуроспугугар төннүбүҥ. Удьуор киһи төрүттэрин биллэригин ильдэ сылдьар. Удьуор биллэригэ араас сабыдыал түмүгэр кыайан биллибэт-көстүбэт буолун, оссо буортуйуон эһин сөп. Чуолаан бу боппурос олонхолорго сүрүн буолар эбит. Үөһээ дойдуга төрөөбүт бухатыр дьыһынээх айыылар дойдуларыгар төрөөбүт буолан дьылбатын үчүгэйдик билэр. Киниэхэ удьуорун биллэригин билэригэр мэхэй суох. Орто Дойдуга төрөөбүт бухатыр, аһыһылаах-харалаах Орто Дойдуга төрөөбүтүн иһин удьуорун биллэригин ситэ билбэт, ол иһин киһи аналын ситэ өйдөөбөт. Тоҕо диэтэххэ удьуорун биллэригин билэригэр мэхэй баар. Олонхолорго этиллэринэн, киһи төһөнөн аналын дьэһкэтик билэр да соччоһон сөпкө оһорор, соччоһон кыахтаах, оттон аналын ситэ билбэт буоллаһына, сыһыһара элбиир. Бу хоһобур көрдөрөрүнэн, олонхо икки сүрүн тускулу ураты суолталыыр эбит:

- 1) удьуор ырааһын харыстааһын,
- 2) аналы ситэри тоһоруу.

Бу икки сүрүн тускул айыы бырагырааматын төрдүнэн буолар.

Олонхоҕо туойуһлар айыы дьоһо дьыэ-кэргэһи тэриһэр иһин, дьыэ-кэргэһи харыстыыр иһин оһорор эбитгэр. Кинилэр оһохторун бары өрүтэ бу ытык соруу кытта сибээстээх:

- 1) айыы уола (кыһыһа даһаны) дьыэ-кэргэһи тэриһэр иһин улаатар,
- 2) дьыэ-кэргэһи тэриһэр иһин абааһылары кытта охсуһар,
- 3) дьыэ-кэргэһиһэр суоһуур күүстэри суох оһорон баран, дьэ ыал буолан дьоллоохтук оһорор.

Бу этиллэр түүһүнэри хоһбоһон биһиги аһал диэн ааттыыбыт. Олонхо дьоһон аһалара, бүгүннү дьоһон да аһалара биир киэптээх. Дьыэ-кэргэһи тэриһини, дьоллоох оһобу оһоһуу киһи-аймаһ бүттүүһүн уопсай тускула буолар. Олонхолорго оһобу утарар күүстэр бары абааһы уоһараһыһан бэриллэллэр.

“Олонхолорго киһи аһала” Тэриһ.

Хасаат Буурай ымсырбытын биллэриитэ...

Дьырыбына Дьырылыатта
Кыыс бухатыыр обургу
Эргиллэн көрбүтэ —
Түктэри дьүһүннээх,
Табыллыбатах дьаһахтаах,
Өһөх хаан харахтаах
Сылла-мылла сырайдаах,
Тобус илии
Тордох ньуурдаах,
Абыс илии Ардахтаах иэдэстээх,
Илэ илиһэй,
Таннары дьаабал,
Үөһүн тартаран
Ыллы-туойа турар эбит

Алаатыга оҕолоор,
Алтай түөстээх далбарайбын
Ахтан-ахтан агарым буолан,
Айаннаан ааран кэллим.
Туох суон бараан соруктаах
Тобулу суоруйдун диэтэргин —
Эйигинниир эйэбүстэйбэр
Эмньик эдэр бэйэбэр
Эркин курдук эрэнэн,
Хоонньоһон утуйар
Хотун оностоору,
Оронго сытар
Ойох ылаары,
Сыа бэйэбин
Сыаналаан кэллим,
Эт бэйэбин
Эрэнэн кэллим.
Далбарайым оҕото
Джырыбына Джырылыатта,
Ньыгы-ньыгы ньыгыйыгым,
Минньигэстэй биэбэйим!
Кылбаа манан сирэйгиттэн
Кыба тутан сыллаамахтыам,
Обуйук-чубуйук уоскуттан
Бобо тутан уураамахтыам!
Татынньахтыы таалалаан,

Таптыам ахан турдаба...
Сыллаһан сырай сылластыа,
Уураһан уоспут туллуу,
Тобус соххор уолу
Төлүтэ биэрэн төрөтөн,
Тобус биис ууһугар
Тойотторунан олордуохпут.
Абыс харалбан кыыс оҕону
Айан-дьайан түһэрэн,
Абыс биис ууһугар
Хатыннарынан аныахпыт!
Ама мин бэйлээбү,
Аллараа дойдуга хайбанар
Хахсаат Буурай обургуну,
Хайдах диэннин сириэний?!
Айаххын ачыктыатыам суоҕа,
Танаскын дьадатыам суоҕа,
Чэй эрэ, ньыгы-ньыгыйыгым,
Ньыкырдырым сысчаана.
(Абаһы ымсырытыта Айыы дьонугар туох
содуллаабый?)
Кыыс Бухатыыр уордуйуута...
Итиччэни истэн туран
Араҕас манан халлаантан
Илэ-бодо айыллан түспүт
Тыллаах-өстөөх
Дыллыа манан аттаах
Дьырыбына Дьырылыатта
Кыыс бухатыыр обургу
Уордайбыт санаата
Улар оҕотун курдук
Уолугун үүтүн устун
Урбачыйан киирдэ,
Күүстээх санаата
Көбөн оҕотун курдук
Көхсүн иһигэр
Күллүргэччи мөбүстэ.

Көр бу! Көр бу!
Аллараа дьабын
Абыс уон абыс

Ааһар албаستاах
Алдьярхайдаах агамаана,
Халын санаалаах,
Хахсаат Буурай күтүр дьаалы,
Хаһаангы дьаһахтан,
Ханнааҕы сахтан
Айыы хаан аймаҕыттан
Хатын ойох ылбытай,
Халын хаан урууламмытай?
Хайа дойду хаспаҕыттан,
Түн дойду түгэжиттэн түөрүллэн,
Айыы хаан аймаҕын
Анардастыы атаҕастаары,
Күн улууһун дьонун
Көңүллэрин күөмчүлээри,
Күлүк буолан күлүннээтин,
Барык буолан барыгнаатын!
Халын унуоххун
Хампарыта иликпинэ,
Уһун унуоххун
Урусхалыы иликпинэ,
Киэр буол, атын сири бул!
(Тоҕо уордуйда Дьырылыатта?)

Кыыс Бухатыыр аналын истэр...

Дьырылыатта
Атын тус илин туһаайан,
Алаһа дьыстигэр, аал уотугар
Дьулукуччутэн иһэр,
Чопчу турар булгунһах
Хабыллар хаба ортотуттан,
Ботур-ботур кэпсэтии иһиллэр:
«Орто туруу дойдуга
Тоҕус туу дуомнаах
Тоғохолоон оҕонньор
Аҕыс ардыа сыыстаах
Акымаллай эмээхсин
Бастын мааны уоллара
Ап-Чарапынай,

Муос Нооноҕой уол оҕо
Одун хаантан онкулланан,
Дьүрүс хаантан төлкөлөнөн

Орто дойдуга үөскээбитэ
Отут сылын туолла.
Ол уол оҕо ньургуна
Орто туруу дойду
Олобун уһатарга
Киһи-сүөһү кэскилин чэчитэргэ
Үрдүктэн төлкөлөнөн
Үтүмэхтэнэн түһэриллэн,
Күүһүн-уобун көрдөрбөккө,
Дьүһүнүн-бодотун биллэрбэккэ,
Бүгүнгү күннэ диэри
Бүгэн үөскээн сылдьар.
Киһиттэн кирис улахан,
Сахаттан санаатынан үрдүк,
Ураанхайтан уһунунан ордук,
Күүстээхтэн күүстээх бастына,
Бухатыыр буулаҕа бэрдэ —
Аҕыс иилээх-саҕалаах,
Атааннаах- мөнгүөннээх
Аан дойду аҕата буолар аналлаах,
Ороһуоллаах уулаах,
Оһуор-чэчир симэхтээх
Орто туруу дойду
Тойоно буолар тускуллаах!
(Аналы билии – сөптөөх олоһу олоруу. Бу
этиини ырытын)

Кыыс бухатыыр аналын көрсөр....

Итини истэн баран,
Кыыс бухатыыр обургу
Айхаллаах алаас
Арҕаа саҕатын көрбүтэ:
Дьэ, доҕоор,
Тутум сотолоох,
Харыс харылаах,
Дээдэйбит истээх,
Балтараа арсыын сирэйдээх

Ап-Чарапынай,
Муос Нооноѳой уол оѳо
Киниэхэ уун-утары
Сүүрэн нооторуйан иһэр эбит.

Онуоха Дьырыбына Дьырылыатта
Оһоллоох-боһоллоох
Охсуһуум суола
Оһо илик эбит буоллаѳа,
Бу ааһар быллыт албаһа,
Чиччик быллыт дьылбингэ
Ситэн сизри дьизэһийдэѳэ
Садаѳалаһаары саараатаѳа! — дии санаата,
Үөгүлээбитинэн өрүкүйэн тийидэ да,
Ап-Чарапынай,
Муос Нооноѳой уол,

Оройун үүтүн устун
Охсон кууһуннаран эрдэбинэ,
Хайдах гынан аһарбытын
Харахтаамына хаалла:

Хас хардыгытын ахсын
Итиннэ «элэкис»,
Манна «малакыс» гынан,
Куота көтө сырытта;
Ончу оѳустарбата,
Таба дайбаптата,
Үкэр күөх отгорун
Үлтү үктээтилэр,
Хампа күөх симэхтэрин
Хампы хаамтылар.

Ап-Чарапынай,
Муос Нооноѳой уол обургу
Аһаран бизрэн истэ:
Хара боуру
Хайыта дайбатта,
Тон- буору
Тоѳута сургэттэрдэ.

Ол икки ардыгар
Ап-Чарапынай,
Муос Нооноѳой уол
Өрүһүспүт курдук
Уңкурүс-күөнэлис гынна да,
Тоѳус саһаан холобурдаах
Туруйалаан тийэн,
Дуолан бухатыыр буолан,
Тон буору

Тобугун ортоугар диэри
Тобулу нуоралаан,

Дуул булгунных саѳа
Дууллас гынан, тура тустэ.
Дьырыбына Дьырылыатта,
Дьикти-бааччы дьиибэргээтэ,
Булгу-госту муодарѳаата:
Үрдүк үскэллээх,
Халын таһаалаах,
Саха киһитин
Саарын бастыҥа,
Ураанхай киһитин
Одьунаас улаһана,
Дараѳар санһынан
Халлааны хаххалыах,
Кэтит көхсүнэн
Күнү бүөлүөх,
Бухатыыр буулаѳата
Бугдаллан турар эбит.
(Амарах аѳа, Дьизэ – кэргэн эркинэ,
дурда – хаһха...Олонхохо хайдах
бэриллэрин ырытын)

Ап-Чарапынай тапталга билиниитэ...

Дьырыбына Дьырылыатта иннигэр кэлэн,
Тойук тойуа турда:
«Чэй эрэ, чэйи эрэнчэ,
Аан дойду аѳата буолбут,
Арылы Тойон оѳонһьор,
Сир сибиир ийэтэ буолбут
Кэрэмэс Хотун эмээхсин
Көрдөр харахтарын харата,
Көмөлүйэр сүрэхтэрин чопчута,
Күннэ тэннээх күөрэгйдэрэ,
Тыллаах- өстөөх
Дьыллы манган аттаах
Дьырыбына Дьырылыатта,
Тускуллаах доѳочугуом,
Тус бэйэбэр дорообо!
Эн, кыыс оѳо кылааннаѳа,
Үөһээ дойду үтүөлэрин
Үөлэстэринэн үргүйэн,
Аллараа дьабын адьарайдарын
Ааһан иһэн хампы хааман,
Үрдүк үтүөн, албан аатын

Аартык-аартык ахсын
Тарѡаммытын истэн
Кэргэнни буолан
Кэскил тэриниэххэ диэн,
Доѡордуу буолан
Олох оностоухха диэн,
Эриэкээн кэтэстим!
— Окко түспүт оноһуум,
Сиргэ түспүт сэрибиэйим,
Орто дойду ньууругар
Кэлтэрийбэт кэскили тэнитэн,
Огдолуйбат олоѡу оностоух,
Кэскиллээх кэргэним,
Дьоллоох доѡорум!
Тускута тэриниэх!
— диэтэ Алып Хандаѡай
(Дьын таптал - кэлэр кэми түстүүр.
Быһаарың.)
Ону истэн туран
Дьырыбына Дьырылыатта,
Кэннинэн чинэрийдэ,
Киис курдук килбигийдэ,
Буобура курдук нусхайда,
Саарба курдук наскыйда,
Сүрэхтиин сөбүлээн
Сүһүөѡэр сүгүүрүс гынна.

Дьулуо манган халлаан
Тус ИЛИН энийэтиттэн,
Эриэхэлээн сии олорор
Эрдэѡэс улар кыылым
Эрбийэттин түүтүн курдук,
Эбир дьаѡыл былът
Иэнигийэ тэнийэн таѡыста,
Эдэр киһи инники аһын
Силэйэ тэбэр
Иибир-сиибир
Итии салгын илдьиттэннэ,
Сылаас салгын тыннанна.

Ити кэнниттэн
Сир симэх иччилэрэ
Синньэ-дьэрэкээн кыргыттар
Сэлэлии тэлээрэн,
От-мас иччилэрэ
Оһуор-бичик уолаттар
Тула хаайа суурэннэр,

Тус илин диэкиттэн
Ала Дуурай бухатыыр
Адаар хара тыаны
Атаѡын аннынан
Аймаан айанныыр
Алып Хандаѡай атын
Өрүкүтэн аѡаллылар.

Дьырыбына Дьырылыатта
Ала Дуурай обургулуун
Аналлаах аттарын миинэннэр,
Алаастарын диэки
Алгыстаах суолунан
Айанната турдулар.

(Тоѡо уруу тэриллэригэр айылѡа тэнгэ
үөрэрий?)

Толордо: С.Н.Лукина

Кун айы этиллэр алгыс:

*Абыс айыым аргыстас,
Сэттэ иэйэхситим энэрдэс.*

Дом.